

Michał Stanisław Jasiński

Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN

ORCID 0000-0002-8883-5998

Kwestia unicka w badaniach wychowanków wybranych warszawskich uczelni ostatniego stulecia. Przyczynek do historii historiografii

The Uniate Question in Studies by Alumni of Selected Warsaw-based Universities in the Last Hundred Years. A Contribution to the History of Historiography

The article aims to review academic literature devoted to the Union of Brest and its followers, written between 1915 and 2022 by students and scholars associated with Warsaw. It includes major publications by alumni of universities and other higher education institutions in the capital of Poland, but also minor sketches (mostly unpublished) authored by Warsaw-based Greek Catholics. It explores the resurgence of scholarly interest in the Uniate question in the interwar period, its stagnation during the Polish People's Republic, and its rekindling in the Third Polish Republic. It dwells on the realization that the authors' viewpoint and the science policy of their employers – be it the Catholic Church, the Orthodox Church or the Communist Party – was the determining factor in the works' ideological skew. Another trend observed in the late 20th c. was that the religious affiliation of researchers and writers had lost its former significance mainly due to increasing privatization of religion.

Keywords: Uniates, Greek Catholics, Union of Brest, academic literature, history of historiography, Warsaw

Słowa kluczowe: unicy, grekokatolicy, unia brzeska, piśmiennictwo naukowe, historia historiografii, Warszawa

Spuścizna unii brzeskiej 1596 r. najmocniej odcisnęła się na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej i z początku właściwie do tych terenów się ograniczyła. W warszawskich kręgach intelektualnych, w których początkowo prawie nie było wschodnich chrześcijan, unicy pojawili się pod koniec XVIII w. Zakonnicy bazylikańscy trafiali tu, do niewielkiej cerkwi na Podwalu, a potem na Miodowej, z posad nauczycielskich w szkołach Komisji Edukacji Narodowej, prowadzonych przez ich zakon w małych ośrodkach miejskich na wschodzie Rzeczy-

pospolitej. Zakon zamierzał stworzyć w Warszawie szkołę pod egidą KEN, do czego ostatecznie nie doszło. W XIX w. osoby o rodowodzie unickim były uczniami, studentami i niekiedy pracownikami warszawskich szkół i uczelni, przede wszystkim Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego, Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej i Szkoły Głównej. Polityka rusyfikacyjna doprowadziła do likwidacji obrządku grecko-unickiego w 1875 r. i zdecydowanie ograniczyła obecność osób tego wyznania na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim. Znacząco wpłynęła na wybory i losy unitów, które okazały się bardzo różnorodne, tworząc skomplikowaną mozaikę postaw. Choć nieraz odwracali się od własnego rodowodu unijnego, nie sposób zaprzeczyć, że to przynależności do wschodniego katolicyzmu, a zwykle również urodzeniu się w rodzinie duchownego unickiego, zawdzięczali oni swoje kariery i społeczne znaczenie – poczynając od możliwości zdobycia wyższego wykształcenia¹.

Twórczość naukowa unitów warszawskich ostatniego stulecia – prawdopodobnie z powodu niszowości i efemeryczności – nie stanowiła dotąd samodzielnego przedmiotu refleksji naukowej². Trzeba jednak uczciwie przyznać, że spuścizna unii brzeskiej w odniesieniu do Warszawy XX w. zdecydowanie wykracza poza działalność społeczności grekokatolickiej w mieście, która po pierwsze była nieliczna, po drugie zaś, aby zachować szansę na przetrwanie, musiała przyjąć jako zasadę postępowania bezwzględną apolityczność³. Kluczowe znaczenie dla zrozumienia spuścizny unijnej miały natomiast polityka wyznaniowa i ściśle powiązana z nią polityka narodowościowa odrodzonej Rzeczypospolitej, przede wszystkim w odniesieniu do mniejszości ukraińskiej, w której w największym stopniu zachował się grekokatolicyzm. Miało to kardynalne znaczenie zwłaszcza w okresie budowania II RP, kiedy brutalna polityka władz wobec ukraińskiej irredenty stanowiła oczywiste tło dla podejmowania kwestii unickiej, ale również po II wojnie, kiedy w nacjonalizmie ukraińskim i działalności Cerkwi grekokatolickiej nadal widziano przede wszystkim zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego⁴.

Kwestia unicka, podejmowana przez badaczy działających w stolicy Polski, była zatem w XX i na początku XXI w. ściśle skorelowana z polityką naukową i ideologią wyznawaną przez kierownictwo ośrodków animujących warszawskie środowiska intelektualne. Wśród

- Więcej na ten temat: M.S. Jasiński, *Unicy warszawscy w latach 1721–1945. Kulturowy obraz społeczności*, Warszawa 2022, rozprawa doktorska, Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN, Warszawa 2022, s. 152–198.
- Wcześniejsze publikacje na ten temat w niewielkim stopniu uwzględniają historiografię warszawską: A. Mironowicz, *Spór o unię brzeską w literaturze historycznej*, „Chrześcijanin w Świecie” 1988, nr 179–180, s. 161–175; W. Kolbuk, *Unia brzeska w dziewiętnastowiecznej historiografii polskiej*, „Roczniki Humanistyczne” 1993, t. 7, s. 13–21; T. Chynczewska-Hennel, *Unia brzeska XVII stulecia w polskiej historiografii*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1996, nr 6, s. 31–40; A. Kopruckownik, *Problem unicki w najnowszych badaniach. Przegląd literatury*, „Rocznik Międzyrzecki” 1999, t. 29–30, s. 61–72; M. Melnyk, *Publikacje źródeł do dziejów Kościoła grekokatolickiego w Polsce w latach 1945–1989*, „Studia Warmińskie” 2004/2005, t. 41/42, s. 295–305; N. Morawiec, *Unia brzeska w historiografii polskiej okresu dwudziestolecia międzywojennego*, „Bolhovitinovskij Śoričnik” 2008, s. 83–87; M. Kozłowski, *Unia brzeska w historiografii polskiej do 1939 roku*, [web.archive.org/web/20150714173637/http://www.mlodszaeuropa.eu/news/97/104/Unia-brzeska-w-historiografii-polskiej-do-1939-roku.html](http://www.mlodszaeuropa.eu/news/97/104/Unia-brzeska-w-historiografii-polskiej-do-1939-roku.html) [dostęp 17.10.2022].
- I. Hałagida, *Spór oo. bazylianów z arcybiskupem Józefem Teodorowiczem o klasztor przy ulicy Miodowej – przyczynek do relacji między duchownymi katolickimi różnych rytów w międzywojennej Warszawie*, [w:] *Wędrowniki po dziejach. Księga jubileuszowa profesora Tadeusza Stegnera*, red. I. Janicka, A. Janicki, Gdańsk 2022, s. 129–146.
- A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1979, s. 50–57, 147–155 (i nast.); J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków*, Warszawa 1985, s. 52–76; idem, *Mniejszości narodowe w Polsce XX wieku*, Warszawa 1991, s. 26–29; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1945*, Lublin 1998, s. 55–94.

nich wymienić należy przede wszystkim instytucje, które dzięki swej trwałości legitymują się największym dorobkiem: Uniwersytet Warszawski i klasztor bazylianów na Miodowej. W połowie XX w. do grona uczelni miejskich dołączyły wyodrębnione z Uniwersytetu nowe kuźnie teologiczne, nieraz forsujące wzajemnie antagonistyczne narracje: przede wszystkim Akademia Teologii Katolickiej (ATK) (przekształcona w Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego) i Chrześcijańska Akademia Teologiczna (z Sekcją Prawosławną) (ChAT). W istocie rzeczy własną opinię na temat unii ma prawie każdy polski intelektualista – może ona zależeć od przynależności wyznaniowej, etnicznej i ideologicznej. W tekstach i wypowiedziach części badaczy, kleru i osób o silnych „uczuciach religijnych”, ale również u osób indyferentnych religijnie, poruszenie tematu unii oznacza porzucenie chłodnej analizy historycznej i wkroczenie na obszar afektów i kategorycznej polityczności, nieraz ze szkodą dla relacji międzyludzkich i dobrego sąsiedztwa⁵. Unia była wszak odwiecznym kamieniem obrazy i pretekstem do walki o dusze. Kres sporom między zwaśnionymi stronami próbował położyć lubelski ekumenista ks. Wacław Hryniewicz (1936–2020), jednak na efekty jego mediacji przyjdzie jeszcze poczekać⁶. Placówkami jedynymi w swoim rodzaju w okresie Polski Ludowej były szkoły partyjne przy Komitecie Centralnym Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Dla marksistów Cerkiew greckokatolicka stanowiła maciecznik ukraińskiego nacjonalizmu – i w tym zamykał się cały jej potencjał badawczy. Hermetyczność środowisk, wzajemna niechęć i zakorzenione rozbieżności narracyjne były na tyle znaczące, że zbiorczego, „ekumenicznego” przeglądu twórczości naukowej dla tego okresu nigdy dotąd nie dokonano. Wydaje się, że z tym karkołomnym zadaniem warto zmierzyć się *sine ira et studio*, choćby w celu dokonania wstępnego podsumowania minionej epoki, przypomnienia zapomnianych autorów, ich twórczości i kontekstów, a także dla zestawienia rozproszonej bibliografii.

- 5 Ponizej wybór cytatów dla zilustrowania tego stanu rzeczy. „Stworzyliśmy Unię kościelną, czyli fikcyjny katolicyzm, tam, gdzie jedynie utwierdzenie istotnego katolicyzmu mogło nasz wpływ utrwalić, gdzie wreszcie schizma byłaby dla nas korzystniejsza, gdybyśmy ją zechcieli i umieli upaństwowić. Zrobiliśmy to, bo bierność lubi połowicznie środki, kożysty nie umieli się zdobyć na wprowadzenie w grę interesu narodowo-państwowego, tam, gdzie wbrew niemu tylko kościelny załatwiano. Ale i tym się chlubiśmy, jako jednym z pięknych dzieł naszych w historii”, R. Dmowski, *Myśli nowoczesnego Polaka*, Skultuna 2007, s. 89. „Ten nawrót do tradycji unii florenckiej, która tu przeżyła upadek Konstantynopola, podniósł poziom umysłowy i moralny Kościoła ruskiego, wyzwolił go spod wpływów Stambułu i Moskwy i uzupełnił unię polityczną, zawartą w Lublinie. [...] Trzeba bezsprzecznie przyznać królowi i jego współpracownikom, że działali w zgodzie z interesami Kościoła, równie jak Rzeczypospolitej i ruskiej ludności”, O. Halecki, *Historia Polski*, Londyn 1957, s. 132. „U schyłku XVI stulecia wprężone w służbę ideologii władze najwyższe zdobyły się na akt, którego inaczej niż obłędem nazwać nie można. Narzuciły unię kościelną. [...] O unię i jej prawo do życia położyła się później wiele krwi męczeńskiej. [...] Autor tej książki musi więc z naciskiem podkreślić, że wypowiedział się w sposób ujemny o akcie politycznym z roku 1596 i nie zamierza w jakikolwiek sposób krytykować wyznawców”, P. Jasienica, *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, Warszawa 1986, s. 224–225. „Unia brzeska – trzeba to powiedzieć twardo i jednoznacznie – była zmarnowaniem, roztrwonieniem wielu szans religijnych, politycznych i kulturowych, jakie zarysowały się na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej po zjednoczeniu Polski z Litwą. Była brutalnym ciosem w ekumenę i w promocję polskości na tamtych ziemiach, ku której przychyliło się nawet ruskie prawosławie”, Z. Mikolejko, *Żywoty świętych poprawione*, Warszawa 2000, s. 237. „W tej sytuacji w Cerkwi pojawiły się dwie różne koncepcje unijne. Jedna, reprezentowana głównie przez księcia Konstantyna Ostrońskiego, wzywała do równoprawnej unii powszechnej obu wyznań, zawieranej za zgodą wszystkich patriarchów Cerkwi prawosławnej. Był to projekt bez porównania lepszy, uniwersalny i preekumeniczny [...]. Koncepcja druga, do której dążył władca włodzimiersko-brzeski Hipacy Pocięj, była minimalistyczna, lokalna – bo ograniczona do terytorium Rzeczypospolitej Obojga Narodów i w związku z tym nie mogąca zakładać równoważności obu zawierających unię stron. Miała za to jedną zaletę – była realna”, B. Cywiński, *Szańce Kultury. Szkice z dziejów narodów Europy Wschodniej*, Warszawa 2013, s. 128.
- 6 W. Hryniewicz, *Przeszłość zostawić Bogu: Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej*, Opole 1995.

W historiografii polskiej w środowisku warszawskim do 1939 r. powstały liczne opracowania, które bezpośrednio lub pośrednio dotyczyły unii na terenach Europy Środkowo-Wschodniej. Ich ustalenia niewiele się zdezaktualizowały. Stawiano w nich pytania o miejsce unii w dziejach chrześcijaństwa i Polski, a także o jej wpływ na kształtowanie się ukraińskiej świadomości narodowej. Odrębny nurt prac, w którym w pośredni, lecz nieodłączny sposób pojawia się tematyka unijna, stanowią opracowania o dziejach polskiego prawosławia. Sprawą unii interesowali się historycy z Uniwersytetu Warszawskiego: Oskar Halecki (1891–1973)⁷ i Władysław Tomkiewicz⁸. Główne dzieło Haleckiego o unii powstało jednak już po wojnie na emigracji⁹. Z perspektywy prawosławnej o początkach unii brzeskiej pisał Aleksander Łapiński¹⁰ – absolwent, bibliotekarz i wykładowca Studium Teologii Prawosławnej UW (STP). Po wojnie jako jedyny przedstawiciel przedwojennej kadry naukowej kontynuował pracę jako docent ChAT, duchowej spadkobierczyni STP¹¹. Z Warszawy wywodził się profesor Kazimierz Chodynicki, pracownik Uniwersytetów Wileńskiego i Poznańskiego. Jego fundamentalną monografię *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632* wydała Kasa Mianowskiego¹².

Na Uniwersytet Warszawski, przywrócony jako uczelnia z polskim językiem wykładowym w 1915 r., unicy, zwani wówczas coraz częściej grekokatolikami, powrócili w okresie międzywojennym. W sprawę odzyskania przez bazylianów cerkwi na Miodowej, która do 1915 r. była świątynią prawosławną, zaangażowali się profesorowie Uniwersytetu narodowości ukraińskiej i wyznania grekokatolickiego¹³: historyk Myron Korduba (1876–1947)¹⁴ oraz językoznawca, polityk i dyplomata Roman Smal-Stocki (1893–1969)¹⁵. Kwestia unicka nie leżała jednak w centrum zainteresowań badawczych obu uczonych. Niewiele wiadomo o studentach UW należących do tego wyznania. Duchowni grekokatoliccy, którymi byli przeważnie obywatele polscy narodowości ukraińskiej z terenów dawnej Galicji, studiowali zwykle na otwartym w 1918 r. Wydziale Teologii Katolickiej (WTK). Od 1924 r. władze uczelni odnotowywały w aktach wyznanie każdego studenta – w tym wypadku katolickie – jednak bez informacji o przynależności do konkretnego obrządku. W związku z tym wyodrębnienie grekokatolików z grona studentów WTK i innych wydziałów, a następnie omówienie ich dorobku, wymagałoby prześwietlenia życiorysów wszystkich studentów-katolików. W archiwum uczelni zachowały się teczki Włodzimierza

7 O. Halecki, *Dzieje Unji Kościelnej w Wielkiem Księstwie Litewskiem (do r. 1596)*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. 1, red. F. Pohorecki, Lwów 1935, s. 311–319.

8 W. Tomkiewicz, *Cerkiew dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. Okres walki z Unją Kościelną 1596–1635*, „Przegląd Powszechny” 1933, t. 200, nr 599, s. 149–178; idem, *Dzieje Unji Kościelnej w Wielkiem Księstwie Litewskiem (1596–1795)*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu*, s. 320–328.

9 O. Halecki, *From Florence to Brest (1439–1596)*, Romae 1958.

10 A. Łapiński, *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny*, Warszawa 1937.

11 M. Lenczewski, *Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1925–1939*, Warszawa 1992, s. 13, 30, 82 (fot.).

12 K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934.

13 Archiwum Akt Nowych [AAN], Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie, sygn. 2/14/0/5/833, Majątki gmachów poduchownych – akta szczegółowe tzw. „dossier”, nr 300–302 Warszawa (t. XIII), k. 559, Delegacja greko-katolików u ks. kardynała Kakowskiego (notka prasowa), 28.08.1929 r.; K.D. Dębowska, *Cerkiew oo. Bazylianów pw. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Warszawie: Monografia*, praca magisterska, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2018, s. 42, 380–381.

14 Jego biogram zob.: R. Szagała, E. Wiszka, *Ukraińcy w Warszawie*, Toruń, Warszawa 2010, s. 309.

15 Jego biogram zob.: ibidem, s. 526–529.

Jana Hajduka¹⁶ i Józefa Kładocznego¹⁷, studentów WTK, z indeksami ocen i fotografiami do legitymacji.

Bazylianin Włodzimierz Jan Hajduk (1906–1983) – imię zakonne Bazyli – był wolnym słuchaczem na UW w latach 1931–1933. Po zakończeniu nauki pracował jako nauczyciel łaciny w Ławrowie (1934–1939) i Dobromilu (1939–1941). Po wojnie był katechetą w powiecie Strzelce Krajeńskie (1947–1958). Działalności pisarskiej nie prowadził.

Józef Kładoczny (1906–1994) studia rozpoczął na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu we Lwowie¹⁸. Dzięki protekcji metropolity Andrzeja Szeptyckiego, z którym związał się na wiele lat jako jego sekretarz, w latach 1928–1932 kontynuował naukę w Warszawie. W 1929 r. został skarbnikiem Koła Teologicznego studentów UW¹⁹. Wtedy też, przed terminem, uzyskał magisterium. Pomimo innych propozycji swojego mentora doktorat postanowił napisać z historii. Problemu nastęrczał wybór tematu rozprawy. Nieznany z nazwiska promotor zaproponował tytuł *Unia i Hajdamaczyzna w latach 1764–1768*, metropolita zaś – *Aspiracje na rzecz utworzenia patriarchatu Cerkwi ukraińskiej za czasów Piotra Mohyły*. Doktorant wolał zająć się dziejami prowincji bazylikańskiej w Królestwie Polskim. Kwerendy prowadził w archiwach warszawskich i lubelskich. Od metropolity otrzymywał materiały ze Lwowa. Przebywał także w Wilnie i prawie rok z przerwami – między grudniem 1930 r. a kwietniem 1932 r. – spędził pod okiem ks. prof. Paula Stygera (1887–1939), archeologa i historyka sztuki z UW, na badaniach w Rzymie. W tym czasie zwiedzał katakumby i pracował w Bibliotece Watykańskiej. W okresie studiów ożenił się i przyjął święcenia. Wiosną 1932 r., po powrocie doktoranta z Rzymu i tuż przed jego obroną, gotowa dysertacja w dziwnych okolicznościach przepadła. Zdaniem Kładocznego została wykradziona przez policję, która już wtedy interesowała się nim z powodów politycznych. Aby uniknąć katastrofy, o. Wilhelm Michalski CM (1879–1943), były dziekan WTK i zwolennik Szeptyckiego, a prawdopodobnie również promotor Kładocznego, „zalecił rozszerzenie pracy magisterskiej z 27 do 60 stron maszynopisu i złożenie jako doktorskiej”²⁰. W tej niełatwej sytuacji aspirant wykazał się dużym samozaparciem i po kilku miesiącach przedłożył rozprawę. Obrona odbyła się 9 grudnia 1932 r. Ostateczny temat doktoratu nie zachował się w teczce studenckiej Kładocznego, jego biografii ani pamięci biografy. Recenzenci, profesorowie Oskar Halecki i wspomniany wcześniej Styger, pracę przyjęli życzliwie²¹.

Historii prowincji bazylikańskiej w Królestwie Polskim Kładoczny poświęcił trzy artykuły, które – obok zaginionego doktoratu i kilku referatów wygłoszonych na konferencjach – złożyły się na cały jego dorobek naukowy²². Prace te mają charakter pionierski i są szeroko, choć krytycznie cytowane. Z uwagi na zniszczenie lub niedostępność części ówczesnych źródeł archiwalnych przedstawiają dziś wartość źródłową, jednak w świe-

16 Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego [AUW], sygn. WS RP 1767.

17 AUW, sygn. RP 29731.

18 P. Škrab'úk, *Vinogradnik Gospodniji: istoriâ žittâ o. d-ra Josifa Kladočnogo*, L'viv 1995, s. 32–54, 130.

19 *Z Theologicum*, „Rzeczpospolita” 29.10.1929, nr 297, s. 2.

20 P. Škrab'úk, *Vinogradnik Gospodniji*, s. 52.

21 *Z Uniwersytetu Warszawskiego*, „Przegląd Katolicki” 17.09.1933, nr 36, s. 575.

22 J. Kladočnij, *Vasiliâns'kij monastir u Varšavi i jogo sud'ba*, „Analecta OSBM” 1929/1930, t. 3, s. 582–591; J. Kładoczny, *Ostatnie chwile prowincji bazylikańskiej w Królestwie Polskiem*, „Collectanea Theologica” 1934, nr 1, s. 93–103; idem, *Dzieje prowincji bazylikańskiej w Królestwie Polskiem 1810–1864*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie” 1936, nr 16, z. 3, s. 301–308.

tle dzisiejszych ustaleń w wielu szczegółach okazały się niedokładne. Autor, mimo naukowej inklinacji, nie został zawodowym historykiem. Pozostawał w kręgu zaufanych współpracowników metropolity Szeptyckiego. Przed wojną pracował jako kapelan ukraińskich więźniów politycznych. Z racji objętej funkcji stał się bywalcem obozu odosobnienia w Berezie Kartuskiej, gdzie niedługo przed wojną sam również został osadzony. Jego późniejszą karierę przyćmiewają kontrowersje. W świetle relacji świadków i dokumentów polscy historycy widzą w nim podejrzaną postać: spowiednika Stepana Bandery, kapelana dywizji SS „Galizien”, agenta Gestapo i KGB²³. Na Ukrainie sprawy te pozostają nieznane, dlatego w narracjach tamtejszych badaczy więcej miejsca poświęca się Kładoicznemu jako więźniowi politycznemu, ocalańcowi łagrów, niezłomnemu kapłanowi, który ostatnie lata życia przeżył w surowej regule studytów jako mnich Efre²⁴.

W latach trzydziestych kwestia unicka pozostawała w obszarze zainteresowania kierownictwa Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [MWRiOP]. W 1930 r. kierownik Wydziału Archiwów Państwowych MWRiOP Stanisław Ptaszycki w syntetycznym artykule podjął temat historii relacji państwo–Cerkiew w dawnej Polsce. Na wstępie konstatował, że dopiero co występował jako rzeczoznawca w procesie o dyskryminację wyznawców prawosławia (chodziło o zmianę kalendarza liturgicznego), co skłoniło go do potraktowania tej problematyki, sięgającej zamierzonych czasów, jako wciąż aktualnej. Na licznych przykładach prawodawstwa z okresu rządów kolejnych królów starał się wykazać, że dawna Rzeczpospolita aż do rozbiorów wychodziła naprzeciw oczekiwaniom prawosławnych, natomiast prześladowań spowodowanych przyjęciem unii w zasadzie nie było²⁵. W 1936 r. stojący na czele referatu obrządków wschodnich Departamentu Wyznań MWRiOP Janusz Woliński wydał krótką książkę o Kościele prawosławnym w dawnej Polsce. Argumentował, że dzieje prawosławia w Polsce nie są jeszcze wystarczająco zbadane i że nie można zadowolić się ustaleniami nauki rosyjskiej (nieraz tendencyjnymi) i ukraińskiej (nieraz etnocentrycznymi)²⁶. Na początku 1938 r. podobne zadanie dotyczące opracowania dziejów Kościoła unickiego w Galicji w okresie porozbiorowym Woliński powierzył Stefanowi Kieniewiczowi. Niespieszną realizację tego zlecenia przerwał wybuch wojny. Do kwerend źródłowych nie doszło, a zgromadzone wypisy z lektur uległy spaleni²⁷. Wydaje się, że opisane działania stanowiły fragment przemyślanej „polityki historycznej” II Rzeczypospolitej, jednak przesłanie tego procesu wymaga pogłębionej kwerendy archiwalnej.

Po drugiej wojnie światowej, w związku z likwidacją struktur prawnych oraz represjami duchowieństwa i świeckich, położenie Cerkwi greckokatolickiej w Polsce osiągnęło stan krytyczny. Klasztor bazyliański na Miodowej przetrwał jako jedyny w kraju i całym bloku wschodnim. Był centralnym ośrodkiem życia grekokatolików w Polsce Ludowej.

23 R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 270–271; E. Moszyński, *Ludzie i czasy „Czasu”: z historii czołowej gazety i wybitnych konserwatystów Drugiej Rzeczypospolitej*, Toruń 2004, s. 48–53; I. Hałagida, „Szpieg Watykanu”. *Kapłan grekokatolicki ks. Bazyl Hrynyk (1896–1977)*, Warszawa 2008, s. 262; idem, *Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła grekokatolickiego w Polsce w latach 1944–1970*, Warszawa 2013, s. 416.

24 P. Škrab’uk, *Vinogradnik Gospodnij*, passim.

25 S. Ptaszycki, *Stosunek dawnych władz polskich do Cerkwi Ruskiej*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci profesora Władysława Abrahama*, t. 1, red. O. Balzer i in., Lwów 1930, s. 456–469.

26 J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1936.

27 S. Kieniewicz, *Pamiętniki*, Warszawa 2021, s. 277–279.

Aby uniknąć likwidacji, w latach stalinizmu funkcjonował oficjalnie w obrządku łacińskim. Działalność nielicznych członków zakonu ograniczyła się do duszpasterstwa i chronienia *status quo*, nie podejmowano natomiast działalności naukowo-wydawniczej. Wynikało to nie tylko z sytuacji społeczno-politycznej, lecz również z braków kadrowych, które zmuszały duchownych do oddania się najbardziej podstawowej posłudze duchowej.

Począwszy od lat sześćdziesiątych, za delegatury o. Jozafata Romanyka, warszawski klasztor stał się przystanią dla intelektualistów z pokolenia Kolumbów i miejscem ożywionej dyskusji nad stosunkami polsko-ukraińskimi i kwestią unicką. Uczestników dialogu nie odstraszyły działania aparatu państwa, usiłującego za pomocą polityki kulturalnej zaszczerpić w Polakach antyukraiński antagonizm. Do bywalców monasteru w owym czasie należeli Ryszard Torzecki (1925–2003), pracownik Instytutu Historii PAN, badacz kwestii ukraińskiej w XX w.²⁸, Jerzy Nowosielski (1923–2011), uznawany za jednego z najwybitniejszych współczesnych pisarzy ikon, oraz Tadeusz Żychiewicz (1922–1994)²⁹, historyk sztuki i publicysta „Tygodnika Powszechnego”, autor popularnej biografii Jozafata Kuncewicza³⁰. W tym gronie, za murami klasztoru, zrodziły się liczne koncepcje i projekty badawcze. Torzecki swój księgozbiór i materiały rękopiśmienne przekazał bibliotece warszawskiego klasztoru bazylianów³¹.

Nowosielski, syn łemkowskiego unity, w wieku dojrzałym nawrócił się z ateizmu na prawosławie, co nie utrudniło mu współpracy z grekokatolikami. Jego otwartość i życzliwość dla wschodnich katolików wspominał Romanyk:

On nigdy nie był taki „wojujący prawosławny”. [...] Mam wrażenie, że on się znalazł w prawosławiu dlatego, że po wojnie, kiedy nasz Kościół grekokatolicki zlikwidowano – on nie miał się gdzie realizować. A prawosławie było, odpowiadało mu duchowo – formy zewnętrzne liturgii: malarstwo, muzyka. Mam wrażenie, że on tego nie zrobił ze świadomego przekonania³².

Nowosielski rozważał propozycję wykonania ikonostasu dla cerkwi bazylianów na Miodowej, jednak ostatecznie z powodów artystycznych ją odrzucił. W cerkwi znajdują się dwie jego ikony.

Spośród warszawskich bazylianów największe zacięcie badawcze prezentował o. Borys Jan Bałyk (1913–1989)³³. Przed otrzymaniem święceń w latach 1935–1936 w Ławrowie uczył łaciny, geografii, nauk humanistycznych i katechizmu. Pod koniec wojny coraz częściej oddawał się lekturze, odkrywając powołanie do pracy naukowej. Po wojnie skierowa-

28 R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–45*, Warszawa 1972; idem, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*, Kraków 1989; idem, *Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993; idem, *Na drodze do jedności Kościoła grekokatolickiego i prawosławnego: Z dziejów współżycia grekokatolików z prawosławnymi w XX w.*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1997, z. 4–5, s. 291–294.

29 T. Żychiewicz, A. Michnik, *Nikt nie zna granic Kościoła*, „Gazeta Wyborcza” 18.04.1992, nr 93, s. 12; K. Stępnik, *W poszukiwaniu Kościoła idealnego. Życie i dzieło Tadeusza Żychiewicza (1922–1994)*, Olecko 2004; idem, *Tadeusz Żychiewicz*, Kraków 2018.

30 T. Żychiewicz, *Jozafat Kuncewicz*, Kalwaria Zebrzydowska 1986.

31 I. Koć Ulbrich, *Księgozbiór Ryszarda Torzeckiego w zbiorach Biblioteki OO. Bazylianów w Warszawie*, praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2003. Tamże spis publikacji naukowych i wypowiedzi prasowych profesora.

32 K. Czerni, *Nietoperz w świątyni. Biografia Jerzego Nowosielskiego*, Kraków 2011, s. 200.

33 B.J. Bałyk, *Bazylianie w Polsce*, „Vox Patrum” 1982, nr 3, s. 313–322.

ny do stolicy, gdzie, niezależnie od pracy duszpasterskiej, w latach 1946–1951 studiował historię Kościoła na Uniwersytecie Warszawskim. Magisterium otrzymał 16 marca 1949 r., a naukę zwińczył 24 grudnia 1951 r. stopniem doktora uzyskanym za biografię Innocentego Winnickiego, biskupa przemyskiego z lat 1654–1700, konwertyty z prawosławia na unię³⁴. Od 1946 r. przez wiele lat był rozpracowywany i inwigilowany przez służby PRL-u, które próbowały również pozyskać go do współpracy. Prawdopodobnie jego upór zaważył na odmowie wydania paszportu w 1958 r., kiedy zamierzał objąć posadę wykładowcy w Seminarium Bazylińskim w Rzymie. W 1962 r. osiadł w Przemyślu i podjął wykłady z historii Kościoła wschodniego dla kleryków grekokatolickich w Lublinie, gdzie w 1964 r. przy seminarium łańciskim i KUL-u utworzono autonomiczne seminarium grekokatolickie. Raz w tygodniu do alumnów przyjeżdżali wykładowcy grekokatolicki, by wyklądać im przedmioty kierunkowe – historię Kościoła wschodniego, liturgikę i ascetykę.

Przypomnieć warto postać zapomnianego absolwenta warszawskiego bazylińskiego nowicjatu i studiów teologicznych, który przed święceniami zrezygnował z drogi zakonnej i został wyświęcony na kapłana archidiecezji warszawskiej. Był to ks. Ludwik Królik (1942–1999), późniejszy historyk Kościoła, prałat, dziekan Papieskiego Wydziału Teologicznego w Warszawie i profesor Akademii Teologii Katolickiej³⁵. Jego pionierskie prace koncentrują się na historii łańciskiej diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XIX w. O okresie formacji u bazylianów, przerwany w atmosferze konfliktu, późniejsze notki biograficzne nie wspominają, mógł on jednak zaważyć na wyborze tematyki badawczej związanej z terenem tradycyjnie przynależnym do wschodniego chrześcijaństwa. Przedwcześnie zmarły badacz spoczął na Starych Powązkach³⁶. W zakonnej nekropolii bazylianów na Bródnie spoczywa natomiast inny pracownik wspomnianej uczelni, obecnie znanej jako Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego (USKW). Jest to grekokatolicki ksiądz diecezjalny, dr hab. Mirosław Szegda (1911–1997), pracownik Wydziału Prawa Kanonicznego ATK i wykładowca prawa Kościołów wschodnich w warszawskim seminarium bazylińskim. Zmarły był autorem monografii o metropolicie Józefie Welaminie Rutskim³⁷ i szeregu publikacji – artykułów naukowych i prasowych oraz haseł słownikowych – o wschodnim chrześcijaństwie³⁸.

Kwestia ukraińska, grekokatolicyzm i prawosławie leżały w kręgu zainteresowań badaczy uzyskujących stopnie naukowe w warszawskich szkołach partyjnych. Zagadnienie to, głównie na przecięciu galicyjskiego grekokatolicyzmu z nacjonalizmem ukraińskim, eksplorował Edward Prus (1931–2007). Pierwszy kontakt ze swoim polem badawczym nawiązał pod koniec II wojny światowej, gdy jako żołnierz Istrebitelnego Batalionu, działającego pod egidą NKWD, walczył z oddziałami Ukraińskiej Powstańczej Armii³⁹. Po „repatriacji” z Tarnopolszczyzny trafił na Śląsk, gdzie podjął pracę zawodową. Jako człowiek w średnim

34 ĩ. Balik, *Innokentij Winnic'kij: ěpiskop peremis'kij, sambirs'kij, sĕnic'kij 1680–1700*, Roma 1978.

35 Archiwum Kurii Metropolitarnej Warszawskiej [AKMW], Akta Ojców Bazylianów, Pismo o. Pawła Puszkarskiego do arcybiskupa metropolity warszawskiego Stefana Wyszyńskiego, 21.08.1965 r., nlb.

36 W.J. Kowalów, *Historyk diecezji łuckiej. Ęp. ks. prof. dr hab. Ludwik Królik*, „Wołanie z Wołynia” 2000, nr 1 (32), s. 29–30.

37 M. Szegda, *Działalność prawno organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutkiego: 1613–1637*, Warszawa 1967.

38 P. Latawiec, *Ksiądz Mirosław Szegda (1911–1997)*, „Fides: Biuletyn Bibliotek Kościelnych” 1997, nr 1/2, s. 62–69; M.P. Romaniuk, *Nekropolia Bródnowska 1884–2014*, t. 1, Warszawa 2012, s. 106.

39 AAN, Archiwum Szkół Partyjnych w Akademii Nauk Społecznych w Warszawie, sygn. 131/17, k. 16.

wieku rozpoczął w stolicy w trybie zaocznym karierę naukową: od pracy magisterskiej, napisanej na UW⁴⁰, i doktoratu, obronionego dwa lata później w Wyższej Szkole Nauk Społecznych (WSNS) przy KC PZPR⁴¹. Obie prace, poświęcone grekokatolikom w Małopolsce Wschodniej w II RP, wypromował marksistowski religioznawca Wiesław Mystek.

Przed otwarciem przewodu doktorskiego promotor odpierał zarzuty Rady Wydziału Nauk Społecznych WSNS, która zakwestionowała wybór tematu pracy jako dotyczący terenów pozapolskich, uznała jej „walory teoriopoznawcze i aktualno-polityczne” za czysto historyczne (a więc pozbawione znaczenia), a także wyraziła domniemanie, że nie mieści się ona w kręgu zainteresowań WSNS. Docent Mystek argumentował, że

a) Cerkiew grecko-katolicka była siedliskiem i oparciem dla ukraińskiego nacjonalizmu. Jej bezpośrednie współdziałanie z hitlerowcami zarówno przeciwko ludności polskiej jak i przeciwko komunistom, jak wreszcie przeciwko władzy radzieckiej powoduje, że temat ten jest nader aktualny dla nauki radzieckiej. [...];

b) Wprawdzie Cerkiew grecko-katolicka została na terenie ZSRR zlikwidowana w r. 1946, ale problem grecko-katolicyzmu pozostaje aktualny tam (w postaci prób podziemnego reaktywowania działalności grecko-katolicyzmu), w Polsce (w postaci inicjatyw bpa [Ignacego – dop. M.S.J.] Tokarczuka w diecezji przemyskiej na rzecz reaktywowania parafii grecko-katolickich) a zwłaszcza w świecie kapitalistycznym, gdzie kilka milionów Ukraińców znajduje się pod wpływem tej Cerkwi, zaś kardynał Slipyj, który przed kilku laty przybył do Watykanu z ZSRR podejmuje szeroką w ramach Cerkwi grecko-katolickiej na Zachodzie (głównie Kanada i USA) kampanię antykomunistyczną. Nie jest to więc problem czysto historyczny i zamknięty, lecz ma swoją aktualną kontynuację, która w pewnej mierze dotyczy i Polski;

c) praca w moim przekonaniu mieści się w pełni w ramach zainteresowań badawczych WSNS, zwłaszcza zaś Zakładu Polityki Wyznaniowej i Religioznawstwa. Praca ta stanowi cenny przyczynek do badań nad dziejami Kościoła katolickiego oraz Polski. Wypełnia lukę badawczą, białą plamę, ważny zakres dla zrozumienia np. meandrow polityki przedwojennych rządów na tzw. kresach wschodnich. [...] Pracą tow. Prusa interesował się bardzo również Instytut Badań Stosunków Polsko-Radzieckich PAN⁴², prof. [Tadeusz – dop. M.S.J.] Cieślak oferował także tow. Prusowi ewentualne promotorstwo jego pracą⁴³.

Podobnie podjęcie tematu tłumaczył w autoreferacie autor pracy, skupiając się na potrzebie skorygowania ówczesnej historiografii katolickiej, którą uznał za zakłamaną:

40 E. Prus, *Życie społeczne i religijne w prowincji grekokatolickiej w okresie drugiej niepodległości*, praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1970 (203 s.).

41 Idem, *Cerkiew grecko-katolicka w latach 1918–1946*, rozprawa doktorska, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych przy KC PZPR, Warszawa 1972, maszynopis w AAN, Archiwum Szkół Partyjnych w Akademii Nauk Społecznych w Warszawie, sygn. 131/17a (515 s.).

42 Poprawna nazwa tej instytucji to Zakład Historii Stosunków Polsko-Radzieckich PAN. Został on powołany w 1965 r. w miejsce Pracowni Historii Stosunków Polsko-Radzieckich. W 1972 r. został przekształcony w Instytut Krajów Socjalistycznych PAN.

43 AAN, Archiwum Szkół Partyjnych w Akademii Nauk Społecznych w Warszawie, sygn. 131/17, Pismo do prorektora WSNS, Warszawa 6.04.1972 r.

Dokonując wyboru tematu tezy doktorskiej kierowałem się przeświadczeniem, że brak jest u nas opracowań omawiających sytuację i politykę Cerkwi greckokatolickiej w latach 1918–1946. Przy tym pamiętałem, że Cerkiew ta była częścią składową Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce jako jeden z trzech obrządków określonych w Konkordacie z 1925 roku. Ten fakt jest ostatnio pomijany milczeniem w najnowszych opracowaniach historyków Kościoła, lub zaledwie napomykany w sposób zdawkowy – zwłaszcza gdy idzie o okres wojny i okupacji. Historiografia katolicka w Polsce czasy okupacyjne przedstawia jako pasmo martyrologii duchowieństwa ale nie podkreśla ona wcale, że ten bezsporny fakt odnosi się jedynie do obrządku łańcińskiego – nie zaś do Kościoła katolickiego jako całości („bez różnicy obrządków”). Godząc się, że przytłaczająca większość duchowieństwa łańcińskiego była antyhitlerowska, nie możemy jednocześnie zapominać, że Kościół katolicki w Polsce to nie tylko obrządek łańciński, ale również ormiański – a przede wszystkim greckokatolicki. Ten ostatni nie przyniósł chluby katolicyzmowi. Dzięki swej kolaboranckiej postawie wyrządził Kościołowi wiele złego i to nie tylko w zakresie moralności. Pomijanie więc milczeniem spraw okupacyjnych wiążących się z tym obrządkiem stwarza niepełny obraz katolicyzmu w Polsce, daje opis jednostronny, być może również tendencyjny⁴⁴.

Z dokumentacji przewodu doktorskiego wynika, że autor z promotorem liczyli na publikację rozprawy w formie książkowej, do której ostatecznie nie doszło. Recenzje były dość zgodne i, z wyjątkiem ostatniej, raczej krytyczne. Podkreślały, że praca jest „rezultatem bardzo dużego wysiłku badawczego” (Ludwik Bazylow), za główny mankament uznając „brak wewnętrznego ładu w zakresie konstrukcji” (Ryszard Kołodziejczyk). Najbardziej entuzjastyczna recenzja Tadeusza Walichnowskiego jako jedyna stanowczo zalecała publikację doktoratu⁴⁵. Ten obszerny tekst Prusa, cytowany prawdopodobnie tylko jeden raz w publikacji z 1985 r., do dziś pozostaje poza obiegiem naukowym. Dla przyszłych badaczy może okazać się intrygujący, gdyż jako jeden z nielicznych materiałów monograficznych w historiografii polskiej w kluczu marksistowskim interpretuje związki grekokatolicyzmu z nacjonalizmem ukraińskim. Być może niepowodzenie publikacyjne z doktoratem podcięło zapał badawczy autora. Przed habilitacją z omawianej problematyki opublikował jedynie artykuł o Cerkwi greckokatolickiej w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej⁴⁶.

Późniejsza, obfita twórczość tego autora przez wielu badaczy przyjęta została bardzo krytycznie, a nieraz *en bloc* odrzucona⁴⁷. Przyczyny licznych zastrzeżeń środowiska naukowego ilustruje fakt, że w już drugim akapicie wstępu do monografii o metropoli-

44 AAN, Archiwum Szkół Partyjnych w Akademii Nauk Społecznych w Warszawie, sygn. 131/17, Autoreferat, dokument 11c, k. 1.

45 AAN, Archiwum Szkół Partyjnych w Akademii Nauk Społecznych w Warszawie, sygn. 131/17.

46 E. Prus, *Cerkiew greckokatolicka w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej*, „Śląskie Studia Historyczne” 1975, t. 1, s. 61–90.

47 W. Mędrzecki, *Druga Rzeczpospolita w historiografii polskiej po 1989 roku*, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, red. P. Kosiewski, G. Motyka, Kraków 2000, s. 16; A. Friszke, *Polska i Polacy w II wojnie światowej w polskiej historiografii*, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy*, s. 41; *Dyskusja I*, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy*, s. 115, 120; G. Motyka, *Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989*, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy*, s. 173; *Dyskusja II*, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy*, s. 193; *Stislij viklad dopovidej*, oprac. G. Motyka, przeł. M. Bojanivska, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy*, s. 288; R. Skakun, *Žittâ v tîni velikogo Mitropolita: brat Josif Grods'kij i jogo spogadi*, L'viv 2020, s. 47, 63.

cie Andrzeju Szeptyckim autor rzucił nedorzeczną insynuację na temat życia osobistego hierarchy, niejako ustawiając dalszą lekturę tekstu zgodnie z oczekiwaniami aparatu partyjnego⁴⁸. Kolejnym publikacją Prusa, koncentrującym się na ukraińskim nacjonalizmie, towarzyszyło porzucenie przez niego pozycji socjalistycznych na rzecz czysto nacjonalistycznych, charakterystyczne dla pewnej grupy polskich badaczy – przedstawicieli „narodowego komunizmu” – w okresie transformacji ustrojowej.

Pokrewną problematykę, choć jedynie pośrednio związaną z kwestią unicką, w swoich badaniach podjęła Mirosława Papierzyńska-Turek. Doktorat o kwestii ukraińskiej na Sejmie II RP obroniła w Instytucie Historycznym UW pod kierunkiem Żanny Kormanowej⁴⁹, a habilitację za pracę o prawosławiu w Polsce międzywojennej uzyskała w Akademii Nauk Społecznych⁵⁰, gdzie następnie pracowała w latach 1985–1990⁵¹. Obie prace spotkały się z życzliwym przyjęciem i są do dziś chętnie cytowane.

W latach osiemdziesiątych spośród parafian cerkwi na Miodowej wyłoniło się kolejne pokolenie intelektualistów. „To przeważnie ludzie [...] kształtujący się w dobie intensywnego oddziaływania ideowego «Solidarności» – charakteryzował tę grupę Andrzej Friszke. – Łączą więc przywiązanie do tradycji narodowych z przywiązaniem do ideałów praw człowieka, wolności jednostki, demokracji”⁵². Do ich grona należy zaliczyć zasłużoną tłumaczkę literatury i historiografii ukraińskiej oraz badaczkę ukraińskiej tożsamości, profesor Olę Hnatiuk⁵³. Drugą istotną postacią jest dziennikarz Mirosław Czech, który w latach 1990–1995 był redaktorem naczelnym warszawskiego kwartalnika „Zustrzici” („Spotkania”), a w latach 1993–2001 posłem na Sejm II i III kadencji z ramienia Unii Demokratycznej i Unii Wolności. Po odejściu od polityki został publicystą „Gazety Wyborczej”. W swych tekstach często porusza najżywsze wątki ukraińskie. Oboje 20 maja 1989 r. znaleźli się wśród sygnatariuszy „Listu otwartego grupy inteligencji ukraińskiej do Ukraińców w Polsce”, w którym apelowali o włączenie się do kampanii wyborczej Komitetu Obywatelskiego „Solidarność”⁵⁴. Od urodzenia z parafią związany jest Jerzy Rejt, pierwszy prezes Związku Ukraińców w Polsce (1990–1996)⁵⁵, największej organizacji zrzeszającej przedstawicieli tej mniejszości narodowej w kraju. Związek przejął osobowość prawną po powstałym w czerwcu 1956 r. Ukraińskim Towarzystwie Społeczno-Kulturalnym, odciął się jednak od jego moralno-ideologicznej schedy. Kierownictwo odchodzącej struktury miało silne powiązania z decydentami czasów PRL, a nową organizację stworzyli w dużym stopniu parafianie z Miodowej.

48 E. Prus, *Władza świętojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944)*, Warszawa 1985, s. 7. Autor usunął ją z wersji poprawionej; idem, *Patriarcha galicyjski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim metropolicie grekokatolickim*, Wrocław 1999, s. 6.

49 M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*, Kraków 1979.

50 AAN, Archiwum Szkół Partyjnych w Akademii Nauk Społecznych w Warszawie, sygn. 485/20, Przewody habilitacyjne zatwierdzone przez CKK lata 1983–1888. Mirosława Papierzyńska-Turek; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo i Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1986; eadem, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989.

51 AAN, Archiwum Szkół Partyjnych w Akademii Nauk Społecznych w Warszawie, sygn. 490/555.

52 A. Friszke, *Spotkania, czyli „Zustrzici”*, „Więź” 1991, nr 11–12, s. 260–264.

53 O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003, eadem, *Odwaga i strach*, Wojnowice 2015.

54 R. Drozd, I. Hałagida, *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały)*, Warszawa 1999, s. 294–296.

55 *Ukraińcy w Polsce 1989–1993: Kalendarium. Dokumenty. Informacje*, oprac. M. Czech, Warszawa 1993, s. 290–293.

Postacią odrębną, działającą na obrzeżach warszawskiej diaspory ukraińskiej, był historyk farmacji Teodor Kikta (1912–2004). Syn duchownego grekokatolickiego⁵⁶ i dyskretny parafianin cerkwi na Miodowej, ze względów zawodowych – jako kierownik działu Informacji Naukowej w „Polfie” Tarchomin, a później organizator i pierwszy kustosz Muzeum Farmacji w Warszawie – nie przyznawał się publicznie do swojego wyznania i narodowości. Jego *magnum opus* jest monografia doktorska na temat historii polskiego przemysłu farmaceutycznego⁵⁷. Prowadził również kwerendy dotyczące przeszłości unitów warszawskich, których efekt w postaci spuścizny, złożonej z odręcznych notatek, przechowywany jest w Archiwum Bazyliańców w Warszawie⁵⁸.

W okresie transformacji ustrojowej elita parafialna stworzyła intelektualny rezerwuar, który wniósł istotny wkład w odbudowanie i podniesienie statusu Cerkwi grekokatolickiej w Polsce, a także ochronę praw grekokatolików i społeczności ukraińskiej w Polsce. Skuteczność warszawskiej inteligencji jako nieformalnego organu doradczego bp. Jana Martyniaka, powołanego w 1989 r. na ordynariusza diecezji przemyskiej obrządku bizantyjsko-ukraińskiego, dała o sobie znać na początku lat dziewięćdziesiątych, gdy doszło do konfliktu interesów polskich grekokatolików z Konferencją Episkopatu Polski. Łacinnicy dążyli do utrzymania zwierzchności prymasa Polski nad grekokatolikami, którym natomiast zależało na własnym biskupie i samostanowieniu. Utworzenie w 1996 r. niezależnej grekokatolickiej metropolii przemysko-warszawskiej przypieczętowało sukces grekokatolików. Znaczącą rolę w tym sporze odegrały listy otwarte pisane przez warszawskich intelektualistów, w ogromnej większości skupionych wokół cerkwi przy Miodowej. W rezultacie biskupi grekokatolicki pozostają członkami Konferencji Episkopatu Polski, ale nie podlegają już prymasowi, tylko kijowskiemu arcybiskupowi większemu. Relacje między prymasem a metropolitą opierają się odtąd na wzajemnej życzliwości⁵⁹.

Działalność wydawnicza warszawskich grekokatolików przybrała konkretną formę pod koniec lat osiemdziesiątych, gdy polityka władz państwowych wobec obrządku bizantyjsko-ukraińskiego zaczęła ulegać stopniowej liberalizacji. Parafia uzyskała zgodę na druk modlitewnika i Pisma Świętego w języku ukraińskim. Zapoczątkowano też dwie serie wydawnicze. Zgoda na druk w oficjalnym obiegu oznaczała konieczność lawirowania przy wyborze dopuszczalnych treści i pociągnęła za sobą liczne przeprawy z cenzurą. W 1987 r. ukazał się pierwszy numer rocznika „Greko-katolic’kij cerkovnij kalendar” („Greckokatolicki Kalendarz Cerkiewny”), którego inicjatorami i redaktorami pierwszych pięciu numerów byli warszawscy bazylianie. Był to przywrócony po czterdziestoletniej przerwie kalendarz cerkiewno-liturgiczny z tekstami tożsamościowo-formacyjnymi, debiutami pisarskimi wspomnianego młodego pokolenia intelektualistów i skróconym szematyzmem (spisem duchowieństwa). Pierwszym redaktorem odpowiedzialnym periodyku w latach 1987–1988 był o. Teodozy Taras Janków, a za oprawę graficzno-techniczną odpowiadali parafianie. W latach 1989–1990

56 S. Kikta, o. *Pavlo Kikta 1876–1927, paroh Unâtič 1910–1927*, [w:] *Drogobiččina – zemlâ İvana Franka. Zbirnik geografičnih, İstoričnih ta etnografično-pobutovih i memuarnih materiâliv*, t. 3, N’û-Jork, Pariž, Sidnej, Toronto 1986, s. 416–417.

57 T. Kikta, *Przemysł farmaceutyczny w Polsce (1823–1939)*, Warszawa 1972; idem, *Przemysł farmaceutyczny w Polsce (1823–1939)*, oprac. A. Chodkowska, Warszawa 2007.

58 Archiwum Bazyliańców w Warszawie [ABW], f. 2, Monastir u Varšavi, spr. 1, İstoriâ, od. 7, Zapiski p. Kikti.

59 Proces ten został udokumentowany w pracy: *O tożsamość grekokatolików. Zbiór dokumentów z historii Cerkwi Grekokatolickiej w Polsce*, red. M. Czech, Warszawa 1992.

obowiązki wydawnicze przejął ordynariat obrządku greckokatolickiego, a w 1992 r. przekazano je wydawnictwu „Błahowist” z Górowa Iławieckiego w Prusach Dolnych. Mimo to także w późniejszych latach redaktorami szematyzmowej części kalendarza pozostali warszawscy bazylianie: do 2004 r. o. Melecjusz Biliński, a później o. Tymoteusz Kocur we współpracy z o. Piotrem Kuską. Liczba stron periodyku wzrosła z 80 w 1987 r. do 184 w 1992 r. „Blagovist” („błahowist”, dosłownie „dobra nowina”, to melodia dzwonów rozbrzmiewająca w cerkwi, najczęściej przed rozpoczęciem liturgii) to również tytuł ukraińskojęzycznego miesięcznika grekokatolików wydawanego od stycznia 1991 r. – początkowo pod redakcją werbisty ks. mitrata Juliana Gbura (przyszłego biskupa greckokatolickiego Lwowa i Stryja) przez Ukraińską cerkiew Grekokatolicką w Polsce, a później pod redakcją Bohdana Tchórze przez nową oficynę wydawniczą, również o nazwie „Błahowist”⁶⁰.

W 1989 r. Katedra Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego wydała pierwszy numer rocznika naukowego „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze: spotkania polsko-ukraińskie. Varšavs’ki ukraińoznavčī zapiski: pol’s’ko-ukraińs’ki zustričī”, poświęconego zagadnieniom literatury, języka, religii, świadomości narodowej, myśli politycznej i filozoficznej na Ukrainie, a także stosunkom polsko-ukraińskim. Warszawscy bazylianie byli współzałożycielami i mecenasami periodyku. Temat przewodni pierwszego tomu, którego współwydawcą był zakon, stanowiły obchody tysiąclecia chrztu Rusi Kijowskiej. Artykuł o Cerkwi grekokatolickiej w Polsce w latach tuż powojennych zamieścił w nim Eugeniusz Misiło, wówczas pracownik Instytutu Badań Literackich PAN, a później niezależny badacz operacji „Wisła”⁶¹. W następnych latach pismo się usamodzieliło. Drugi numer powstał już po przemianach demokratycznych – w 1994 r. Ostatni numer, wydany w 2008 r., poświęcony był losom emigracji ukraińskiej. Redaktorem naczelnym pisma był Stefan Kozak⁶², którego wkład w działalność wydawniczą parafii jest nie do przecenienia. Redakcję współtworzyli inni pracownicy Katedry Filologii Ukraińskiej: Teresa Chynczewska-Hennel, Valentyna Sobol, Bazyli Nazaruk i Katarzyna Jakubowska-Krawczyk⁶³. Od 2013 r. Katedra Ukrainistyki wydaje czasopismo naukowe „Studia Ucrainica Varsoviensia”.

Upadek PRL-u przyniósł większą wolność prowadzenia badań naukowych i wiele cennych publikacji poświęconych dziedzictwu unii brzeskiej. Na uwagę zasługują trzy książki Marii Cubrzyńskiej-Leonarczyk z Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, traktujące o unickiej drukarni ojców bazylianów w Supraślu. Z tamtejszego monasteru zakonnicy w XVIII w. przybyli do Warszawy⁶⁴. Ważnym wydarzeniem było ukazanie się w 2000 r. staraniem war-

60 *Ukraińcy w Polsce 1989–1993*, s. 305; *Schematyzm Archidiecezji Przemysko-Warszawskiej*, „Peremis’ki Arhieparhial’ni Vidomosti” 2007, nr 5, s. 93.

61 E. Misiło, *Greko-katolicka Cerkwa u Pol’si (1944–1947)*, „Varšavs’ki Ukrainoznawčī Zapiski” 1989, nr 1, s. 207–220.

62 *Jubileusz naszych Przyjaciół*, czyli o Stefanie Kozaku i Aleksandrze Kolańczuku słów kilka, „Biuletyn Ukrainoznawczy” 2007, nr 13, s. 9–46.

63 W.A. Serczyk, *Rola „Warszawskich Zeszytów Ukrainoznawczych” w badaniu stosunków polsko-ukraińskich*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2004, z. 17/18, s. 50–55; T. Chynczewska-Hennel, *Kultura i historia w kształtowaniu się świadomości narodowej Ukraińców w publikacjach „WZU”*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2004, z. 17/18, s. 56–63; H. Dylągowa, *Problematyka religijna i kościelna w „Warszawskich Zeszytach Ukrainoznawczych”*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2004, z. 17/18, s. 64–67; M. Jurkowski, *Tematyka sakralna w „Warszawskich Zeszytach Ukrainoznawczych”*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2004, z. 17/18, s. 75–77; B. Nazaruk, *Problematyka pogranicza polsko-ukraińskiego na łamach „Warszawskich Zeszytów Ukrainoznawczych”*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2004, z. 17/18, s. 78–87; S. Dubisz, *Problematyka językoznawcza w „Warszawskich Zeszytach Ukrainoznawczych”*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2004, z. 17/18, s. 88–94.

64 M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Oficina suprańska 1695–1803: dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów*, Warszawa 1993; eadem, *Katalog druków suprańskich*, Warszawa 1996; eadem, *Dziedzictwo Unii*

szawskich bazylianów wyboru pism metropolity Andrzeja Szeptyckiego przez ówczesnego protoihumena o. Marka Skórkę i parafiankę z Miodowej, profesor fizyki Marię Szeptycką, wnuczkę najmłodszego brata metropolity, Leona Szeptyckiego⁶⁵. Nie brakowało także pomniejszych publikacji o charakterze popularyzatorskim. W 2004 r. za sprawą Bogdana Kosińskiego, członka Rady Parafialnej, wydano polsko-ukraiński modlitewnik ze stałymi tekstami niedzielnej liturgii św. Jana Chryzostoma, częściami zmiennymi i komentarzami, przydatny osobom polskojęzycznym podczas liturgii sprawowanej w języku ukraińskim. Z okazji wizyt w cerkwi arcybiskupa większego Światosława Szewczuka i prezydenta RP w czerwcu 2013 r. parafianie pod kierunkiem Marii Szeptyckiej przygotowali materiały popularnonaukowe na temat Cerkwi w Polsce, a ojcowie bazylianie na temat cerkwi i klasztoru warszawskiego⁶⁶. Warto w tym miejscu wspomnieć również o monografii politologicznej innego parafianina, Andrzeja Szeptyckiego (syna Marii), pracownika Wydziału Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych UW, poświęconej relacjom ukraińsko-rosyjskim⁶⁷.

W ostatnich latach badania nad historią i spuścizną Cerkwi greckokatolickiej i bazylianów prowadzą badaczki z Wydziału Lingwistyki Stosowanej UW: Bernadetta Wójtowicz-Huber z Instytutu Komunikacji Specjalistycznej i Interkulturowej⁶⁸ oraz Joanna Getka z Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej⁶⁹. Działalność duszpasterską wśród warszawskiej młodzieży greckokatolickiej i naukową w obszarze teologii ekumenicznej rozwija jezuita o. Marek Blaza SJ, wykładowca Collegium Bobolanum i innych uczelni⁷⁰.

W 2011 r. warszawscy bazylianie utworzyli wydawnictwo „Bazyliada”, którego pierwszą publikacją były „Bazylikańskie Studia Historyczne”, periodyk naukowy poświęcony historii Cerkwi. W skład redakcji weszli o. prowincjał Igor Harasim jako redaktor naczelny, Igor Hałagida z Uniwersytetu Gdańskiego i Instytutu Pamięci Narodowej jako redaktor naukowy, Mirosław Czech, o. Piotr Kuszka, diakon Bogdan Pietnoczko i brat Roman Lepak. W zamyśle twórców nowa seria prac miała stanowić przeciwwagę dla negatywnych publikacji na temat Cerkwi greckokatolickiej i Ukrainy, często bazujących na plotkach lub pomówieniach, konfrontując je ze źródłami historycznymi. Periodyk nawiązuje do trzech serii „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni” („Zapiski ČSVV”), wydawanych przez Zakon w latach 1924–1942 w Żółkwi i Lwowie, a od 1949 r. w Rzymie. W ramach tej inicjatywy Zakon podjął współpracę z naukowcami spoza Warszawy. Pierwsze dwa tomy stanowią wybór dokumentów, opracowanych przez Hałagidę, w których przedstawiono represje grekokatolików w okresie stalinizmu i proces przywracania liturgii wschodniej w czasie odwilży październikowej⁷¹.

Brzeskiej: z dziejów oficyny wydawniczej oo. Bazylianów w Supraślu (1695–1803), Warszawa, Białystok 2007.

- 65 A. Szeptycki, *Pisma wybrane*, oprac. M.H. Szeptycka, M. Skórka, Kraków 2000; P.ĭ. Kuška, *Greko-katolic'ka Cerkva u pisl'voennij Pol'si ta ii značennâ dlâ zberežennâ nacional'noj svidomosti ukrainciv*, [w:] *Druga Mižnarodna Naukovo-praktična Konferenciâ «Diaspora âk činnik utveržennâ deržavi Ukraina u mižnarodnij spil'noti. Ukrain's'ka diaspora u svitovij civilizaciji»*, L'viv 2008, s. 296.
- 66 [M. Szeptycka], *Kim jesteśmy. Kościół Grekokatolicki w Polsce*, Warszawa 2013; *Cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny. Klasztor Ojców Bazylianów w Warszawie*, Warszawa 2013.
- 67 A. Szeptycki, *Ukraina wobec Rosji: studium zależności*, Warszawa 2013.
- 68 B. Wójtowicz-Huber, „Ojcowie narodu”. *Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918)*, Warszawa 2008.
- 69 J. Getka, *Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII wiek)*, Warszawa 2013; eadem, *U progu modernizacji: ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017.
- 70 M. Blaza, *Jak wierzysz? Sakramenty inicjacji chrześcijańskiej w dialogu katolicko-prawosławnym*, Kraków 2005; idem, *Kościół w stanie epiklezy*, Kraków 2018.
- 71 *Odnowienie duszpasterstwa grekokatolickiego w Polsce 1956–1957. Dokumenty*, oprac. I. Hałagida, Warsza-

Trzeci tom, zredagowany przez Lepaka, to opracowanie starodruków cyrylickich przechowywanych w klasztorze przy Miodowej, bardzo przychylnie przyjęte przez recenzentów⁷². Tom czwarty jest zbiorem artykułów o wschodnich katolikach w Polsce, a piątą monografią Jurija Jasinowskiego o śpiewie cerkiewnym w Galicji czasów austriackich⁷³. Obok periodyku prace naukowe ukazują się w ramach Biblioteki „Bazylikańskich Studiów Historycznych”. Serię tę w listopadzie 2013 r. zainaugurowała monografia profesora Hałagidy – pierwsze dogłębne opracowanie dziejów Cerkwi grekokatolickiej w Polsce za lata 1944–1970, oparte na szerokiej kwerendzie archiwalnej, a w 2017 r. – jako tom drugi – został opublikowany zbiór artykułów poświęcony historii i terażniejszości bazylianów na świecie pod redakcją Wasyla Parasiuka⁷⁴.

O zainteresowaniach badawczych grekokatolików, a także potencjale tematyki unickiej i możliwych kierunkach jej dalszego rozwoju świadczą prace nieogłoszone drukiem. Maszynopisy zakonników: Pawła Puszkarskiego, Borysa Bałyka, Ihora Harasima, Bogdana Pietnoczki przechowywane są w Archiwum⁷⁵ i Bibliotece Bazylianów w Warszawie⁷⁶. Nadzieje budzą także zapowiedzi prac pozostających w toku. Profesor Hałagida przygotowuje drugą część monografii o dziejach grekokatolików w Polsce (po 1970 r.).

Wielokierunkowe badania nad kwestią unicką prowadzone są w Instytucie Historii im. T. Manteuffla PAN. Tomasz Hen-Konarski realizuje grant „Prażacy grekokatolicy z Galicji wobec wyzwań Rewolucji, Restauracji i nacjonalizmu: Mychajło Harasewycz, baron de Neustern, i jego środowisko intelektualne”, którego celem było ukazanie obrazu tego środowiska aktywnego od lat dziewięćdziesiątych XVIII w. do lat trzydziestych XIX w., z uwzględnieniem karier, kapitału kulturowego, idei politycznych i kontaktów osobistych⁷⁷. Melchior Jakubowski przy użyciu systemu informacji geograficznej oraz analizy sieci społecznych opracowuje temat „Jezuici Wschodu? Sieć artystyczna zakonu bazylianów w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej”, który ma na celu rekonstrukcję powiązań między ludźmi, ideami, przedmiotami i miejscami w otoczeniu zakonu, a także weryfikację tezy o zastosowaniu w nim jezuickiego modelu funkcjonowania łączącego tradycje wschodniego i zachodniego chrześcijaństwa⁷⁸. Andrzej Buczyło kieruje projektem „Kościół unicki na Podlasiu i w powiecie brzeskoliteńskim w pierwszych latach po rozbiorach (1795–1807) – struktury parafialne i duchowieństwo”, którego celem jest analiza zmian

wa 2011; *Działania komunistycznych organów bezpieczeństwa przeciwko duchowieństwu grekokatolickiemu w Polsce (1944–1956). Dokumenty*, oprac. I. Hałagida, Warszawa 2012.

72 *Katalog druków cyrylicznych XVI–XVIII wieków w zbiorach biblioteki klasztoru oo. Bazylianów w Warszawie*, oprac. R. Lepak, Warszawa 2013. Recenzje: M. Pidtypczak-Majerowicz, *Katalog druków cyrylicznych XVI–XVIII wieków w zbiorach biblioteki klasztoru OO. Bazylianów w Warszawie*, oprac. Roman Lepak OSBM [recenzja], „Z Badań nad Książką i Księgozbiórami Historycznymi” 2013/2014, t. 7/8, s. 369–372; J. Getka, *Katalog druków cyrylicznych XVI–XVIII wieków w zbiorach biblioteki klasztoru oo. Bazylianów w Warszawie*, opracował Roman Lepak OSBM [recenzja], „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 2016, t. 9, s. 223–226.

73 *Pol’sa i shidni katoliki: istoriâ ta kul’tura*, red. Ī. Galagida, R. Kramar, Varšava 2014; Ū. Åsinovs’kij, *Cerkovnij spiv Galičini Avstrijs’koï dobi u kritici, personalihâ i notnih džerelah*, Varšava 2020.

74 I. Hałagida, *Między Moskwą, Warszawą i Watykanem; Vasilian i sviti: minule i s’ogodennâ*, red. V. Parasuk, Varšava 2017.

75 P. Puškars’kij, *Spomini*, Varšava 1964, maszynopisy w Archiwach Bazylianów w Warszawie i w Rzymie.

76 B. Baliak, *Z istorii monastirâ OO Vasilian u Varšavi, Peremišl’* 2008 [1986]; Ī. Garasim, *Vasilians’ki čenci v Pol’si pislâ 1947 roku*, Rim 2000; B. Pietnoczko, *Katalog alfabetyczny bazylianów*, 2012 [maszynopisy w Bibliotece Bazylianów w Warszawie].

77 W ramach konkursu Narodowego Centrum Nauki [NCN] Sonatina 3, nr 2019/32/C/HS3/00466, lata 2019–2022.

78 W ramach konkursu NCN Sonatina, nr 2021/40/C/HS3/00045, lata 2021–2024.

w strukturze administracji kościelnej oraz duchowieństwa świeckiego na tym obszarze⁷⁹. Między innymi pod egidą IH PAN Hen-Konarski z Jaredem Warrenem z Uniwersytetu Ludwika i Maksymiliana w Monachium zainaugurowali w 2022 r. Seminarium Dziejów Wschodniego Chrześcijaństwa im. Giuseppe Assemaniego, które dzięki zdalnym sesjom odczytów w języku angielskim skupia międzynarodową społeczność badaczy unii brzeskiej i innych unii kościelnych z krajów habsburskich i Bliskiego Wschodu.

Od końca lat osiemdziesiątych na warszawskich uczelniach – Papieskim Wydziale Teologicznym w Warszawie (PWTW), UW i UKSW – powstają liczne prace dyplomowe poświęcone Cerkwii greckokatolickiej, z których wiele koncentruje się na działalności klasztoru bazylianów na Miodowej. Ich autorami byli Ihor Harasim, Edward Borodijuk, Irena Koć Ulbrych, Michał Jasiński, Nazar Yaremchuk OSBM, Oleksandr Sodomora i Katarzyna Doro- ta Dębkowska⁸⁰. W Sekcji Prawosławnej ChAT powstały prace abp. Mirona (Chodakowskiego), Eugenii Klimiuk i Tadeusza Wyszomirskiego poświęcone prawosławnym strukturom postunickim⁸¹. W 2015 r. Warszawska Metropolia Prawosławna wydała książkę ks. protojereja Rościśława Jaremy o procesie likwidacji Cerkwii greckokatolickiej we Lwowie w 1946 r. Praca ta powstała na podstawie dysertacji doktorskiej obronionej w ChAT. Sam tytuł publikacji wskazuje na różne punkty widzenia – wydarzenia, które katolicy uznają za bezprawne i nazywają „pseudosoborem”, prawosławny autor nie waha się określić mianem „soboru”⁸².

Szerokie spektrum tematów i autorów świadczy o tym, jak wielkie zmiany zaszły od XIX w. Wówczas w omawianym krajobrazie intelektualnym dominowali ludzie, których mogło dzielić wszystko – światopogląd, język i lojalność polityczno-narodowa, ale łączyło jedno: unicka proveniencja, pochodzenie ruskie, przeważnie z unickich rodów kapłańskich, któremu zawdzięczali wyniesienie społeczne. Obecnie coraz częściej nikt nikogo – a już zwłaszcza badacza i studenta – nie pyta o wyznanie i narodowość. Problematyka unicka stopniowo wychodzi więc z niszy, stając się tematem uniwersalnym, dostępnym dla ogółu historyków, socjologów, kulturoznawców i innych badaczy, niezależnie od wyznania i narodowości.

Niniejszy szkic stanowi jedynie przyczynek do badań nad ostatnim stuleciem historii historiografii unii brzeskiej tworzonej w kręgach przedstawicieli warszawskich uczelni i in-

79 W ramach konkursu NCN Miniatura 4, nr 2021/05/X/H53/00845, 2022 r. W tym miejscu autor dziękuje dr. Melchiorowi Jakubowskiemu za lekturę niniejszego artykułu i cenne uwagi krytyczne.

80 I.J. Harasim, *Bazylianie w Polsce w latach 1945–1985*, praca magisterska, Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie, Warszawa 1988; I. Ulbrych, *Biblioteka oo. Bazylianów w Warszawie w latach 1946–2000*, praca licencjacka, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2001; E. Borodijuk, *Misje Bazylikańskie na Podlasiu w latach 1777–1793*, praca doktorska, Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie, Warszawa 2012; M. Jasiński, *Na styku Wschodu i Zachodu. Parafia bazylikańska w Warszawie w latach 1945–1989*, praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2015; idem, *Na styku Wschodu i Zachodu. Parafia bazylikańska w Warszawie w latach 1721–2015*, Warszawa 2015 [maszynopis w Bibliotece Bazylianów w Warszawie]; N. Yaremchuk, *Ojciec Paweł Puskarski OSBM. Życie i działalność, 1896–1977*, praca magisterska, Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie, Warszawa 2016; O. Sodomora, *Kolekcja niecyrylickich starodruków w bibliotece ojców bazylianów w Warszawie*, praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2016; K.D. Dębkowska, *Cerkiew oo. Bazylianów pw. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Warszawie: Monografia*, praca magisterska, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2018.

81 M. Chodakowski, *Monaster supraski w dziejach Kościoła prawosławnego w Polsce (1498–1998)*, rozprawa doktorska, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa 2002; E. Klimiuk, *Sytuacja prawosławnej Diecezji Warszawsko-Chełmskiej w latach 1875–1905*, praca magisterska, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa 2001; T. Wyszomirski, *Kościół prawosławny w Królestwie Polskim w latach 1875–1905*, rozprawa doktorska, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa 2012.

82 R. Jarema, *Lwowski Sobór Cerkiewny 1946 roku. Przyczyny i konsekwencje*, Warszawa 2015.

stytucji. Do uzyskania pełnego obrazu potrzebna byłaby dogłębna kwerenda w archiwach uczelnianych pod kątem tematyki przedkładanych prac dyplomowych, co obecne przepisy administracyjne skutecznie utrudniają. Wiele wniośłaby również analiza treści zachowanych prac. Ustalenie tożsamości religijnej badaczy i studentów, nietrudne do wykonania dla okresu międzywojennego, w obecnej rzeczywistości jest niewykonalne. Jednak już na obecnym stanie badań uwidaczniają się główne nurty badawcze i odsłania się ich charakterystyka. Istotny pozostaje osobisty stosunek badacza do kwestii unickiej i stanowisko instytucji zamawiającej lub firmującej określone badania. Już na pierwszy rzut oka jest jasne, że podejście do kwestii unijnej w szkołach partyjnych okresu PRL diametralnie odbiegało od przyjętego przez badaczy związanych z cerkwią bazylianów na Miodowej. Po 1989 r. różnice tego rodzaju zeszyły z afiszów, ale pozostają obecne w tle. Widoczne są nadal na przecięciu narracji prawosławnej i grekokatolickiej, które do dziś w odbiorze społecznym, a nieraz i dyskursie eksperckim, wydają się bardzo trudne, jeśli nie niemożliwe, do pogodzenia.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie [AAN], Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie, sygn. 2/14/0/5/833; Archiwum Szkół Partyjnych w Akademii Nauk Społecznych w Warszawie, sygn. 131/17, 131/17a, 485/20, 490/555.
- Archiwum Bazylianów w Warszawie [ABW], f. 2, Monastir u Varšavi, spr. 1, Istorîa, od. 7, Zapiski p. Kikti.
- Archiwum Kurii Metropolitarnej Warszawskiej [AKMW], Akta Ojców Bazylianów, Pismo o. Pawła Puszkarskiego do arcybiskupa metropolity warszawskiego Stefana Wyszyńskiego, 21.08.1965 r.
- Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego [AUW], sygn. WS RP 1767, sygn. RP 29731.

Źródła drukowane

- Drozd R., Hałagida I., *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały)*, Warszawa 1999.
- Działania komunistycznych organów bezpieczeństwa przeciwko duchowieństwu greckokatolickiemu w Polsce (1944–1956). Dokumenty*, oprac. I. Hałagida, Warszawa 2012.
- Katalog druków cyrylicznych XVI–XVIII wieków w zbiorach biblioteki klasztoru oo. Bazylianów w Warszawie*, oprac. R. Lepak, Warszawa 2013.
- O tożsamość grekokatolików. Zbiór dokumentów z historii Cerkwi Grekokatolickiej w Polsce*, red. M. Czech, Warszawa 1992.
- Odnowienie duszpasterstwa grekokatolickiego w Polsce 1956–1957. Dokumenty*, oprac. I. Hałagida, Warszawa 2011.
- Schematyzm Archidiecezji Przemysko-Warszawskiej*, „Peremis'kì Arhièparhial' nì Vidomosti” 2007, nr 5, s. 93.
- Ukraińcy w Polsce 1989–1993: Kalendarium. Dokumenty. Informacje*, oprac. M. Czech, Warszawa 1993.

Źródła prasowe

Z *Theologicum*, „Rzeczpospolita” 29.10.1929, nr 297, s. 2.

Z *Uniwersytetu Warszawskiego*, „Przegląd Katolicki” 17.09.1933, nr 36, s. 575.

Żychiewicz T., Michnik A., *Nikt nie zna granic Kościoła*, „Gazeta Wyborcza” 18.04.1992, nr 93, s. 12.

Opracowania niepublikowane

Balik B., *Z istorii monastirâ OO Vasilân u Varšavi*, Peremišl' 2008 [1986] [maszynopis w Bibliotece Bazylianów w Warszawie].

Borodijuk E., *Misje Bazylińskie na Podlasiu w latach 1777–1793*, rozprawa doktorska, Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie, Warszawa 2012.

Chodakowski M., *Monaster supraski w dziejach Kościoła prawosławnego w Polsce (1498–1998)*, rozprawa doktorska, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa 2002.

Dębowska K.D., *Cerkiew oo. Bazylianów pw. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Warszawie: Monografia*, praca magisterska, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2018.

Garasim Ľ., *Vasilians'ki čenci v Pol'si pišlá 1947 roku*, Rim 18.05.2000 [maszynopis w Bibliotece Bazylianów w Warszawie].

Harasim I.J., *Bazylianie w Polsce w latach 1945–1985*, praca magisterska, Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie, Warszawa 1988.

Jasiński M., *Na styku Wschodu i Zachodu. Parafia bazylińska w Warszawie w latach 1945–1989*, praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2015.

Jasiński M., *Na styku Wschodu i Zachodu. Parafia bazylińska w Warszawie w latach 1721–2015*, Warszawa 2015 [maszynopis w Bibliotece Bazylianów w Warszawie].

Jasiński M.S., *Unici warszawscy w latach 1721–1945. Kulturowy obraz społeczności*, rozprawa doktorska, Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN, Warszawa 2022.

Klimiuk E., *Sytuacja prawosławnej Diecezji Warszawsko-Chełmskiej w latach 1875–1905*, rozprawa magisterska, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa 2001.

Koć Ulbrych I., *Księgozbiór Ryszarda Torzeckiego w zbiorach Biblioteki OO. Bazylianów w Warszawie*, praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2003.

Pietnoczko B., *Katalog alfabetyczny bazylianów*, 2012 [maszynopis w Bibliotece Bazylianów w Warszawie].

Prus E., *Cerkiew grecko-katolicka w latach 1918–1946*, rozprawa doktorska, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych przy KC PZPR, Warszawa 1972, maszynopis w Archiwum Akt Nowych, Archiwum Szkół Partyjnych w Akademii Nauk Społecznych w Warszawie, sygn. 131/17a.

Prus E., *Życie społeczne i religijne w prowincji grekokatolickiej w okresie drugiej niepodległości*, praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1970.

Puškars'kij P., *Spomini*, Varšava 1964 [maszynopis w Archiwach Bazylianów w Warszawie i w Rzymie].

Sodomora O., *Kolekcja niecyrylickich starodruków w bibliotece ojców bazylianów w Warszawie*, praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2016.

Ulbrzych I., *Biblioteka oo. Bazylianów w Warszawie w latach 1946–2000*, praca licencjacka, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2001.

- Wyszomirski T., *Kościół prawosławny w Królestwie Polskim w latach 1875–1905*, rozprawa doktorska, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa 2012.
- Yaremchuk N., *Ojciec Paweł Puszkarski OSBM. Życie i działalność, 1896–1977*, praca magisterska, Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie, Warszawa 2016.

Literatura przedmiotu

- Âsinovs'kij Ū., *Cerkovnij spiv Galičini Avstrijs'koï dobi u kritici, personaliâh ì notnih džerelah*, Varšava 2020.
- Balik Ì., *Înnokentij Vinnic'kij: êpiskop peremis'kij, sambirs'kij, sânic'kij 1680–1700*, Roma 1978.
- Bałyk B.J., *Bazylianie w Polsce*, „Vox Patrum” 1982, nr 3, s. 313–322, DOI 10.31743/vp.10246.
- Blaza M., *Jak wierzysz? Sakramenty inicjacji chrześcijańskiej w dialogu katolicko-prawosławnym*, Kraków 2005.
- Blaza M., *Kościół w stanie epiklezy*, Kraków 2018.
- Cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny. Klasztor Ojców Bazylianów w Warszawie*, Warszawa 2013.
- Chałupczak H., Browarek T., *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1945*, Lublin 1998.
- Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934.
- Chojnowski A., *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1979.
- Chyczewska-Hennel T., *Kultura i historia w kształtowaniu się świadomości narodowej Ukraińców w publikacjach „WZU”, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2004*, z. 17/18, s. 56–63.
- Chyczewska-Hennel T., *Unia brzeska XVII stulecia w polskiej historiografii*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1996, nr 6, s. 31–40.
- Cubrzyńska-Leonarczyk M., *Dziedzictwo Unii Brzeskiej: z dziejów oficyny wydawniczej oo. Bazylianów w Supraślu (1695–1803)*, Warszawa, Białystok 2007.
- Cubrzyńska-Leonarczyk M., *Katalog druków supraskich*, Warszawa 1996.
- Cubrzyńska-Leonarczyk M., *Oficina supraska 1695–1803: dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów*, Warszawa 1993.
- Cywiński B., *Szańce Kultur. Szkice z dziejów narodów Europy Wschodniej*, Warszawa 2013.
- Czerni K., *Nietoperz w świątyni. Biografia Jerzego Nowosielskiego*, Kraków 2011.
- Dmowski R., *Myśli nowoczesnego Polaka*, Skultuna 2007.
- Dubisz S., *Problematyka językoznawcza w „Warszawskich Zeszytach Ukrainoznawczych”, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2004*, z. 17/18, s. 88–94.
- Dylągowa H., *Problematyka religijna i kościelna w „Warszawskich Zeszytach Ukrainoznawczych”, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2004*, z. 17/18, s. 64–67.
- Dyskusja I*, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, red. P. Kosiewski, G. Motyka, Kraków 2000, s. 114–131.
- Dyskusja II*, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, red. P. Kosiewski, G. Motyka, Kraków 2000, s. 189–197.
- Friszke A., *Polska i Polacy w II wojnie światowej w polskiej historiografii*, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, red. P. Kosiewski, G. Motyka, Kraków 2000, s. 29–48.

- Friszke A., *Spotkania, czyli „Zustriczi”, „Więź”* 1991, nr 11–12, s. 260–264.
- Getka J., *Katalog druków cyrylicznych XVI–XVIII wieków w zbiorach biblioteki klasztoru oo. Bazylianów w Warszawie, opracował Roman Lepak OSBM* [recenzja], „*Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej*” 2016, t. 9, s. 223–226.
- Getka J., *Polskojęzyczne druki bazyliańskie (XVIII wiek)*, Warszawa 2013.
- Getka J., *U progu modernizacji: ruskojęzyczne drukarstwo bazyliańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017.
- Halecki O., *Dzieje Unji Kościelnej w Wielkiem Księstwie Litewskiem (do r. 1596)*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. 1, red. F. Pohorecki, Lwów 1935, s. 311–319.
- Halecki O., *From Florence to Brest (1439–1596)*, Romae 1958.
- Halecki O., *Historia Polski*, Londyn 1957.
- Hałagida I., *„Szpieg Watykanu”. Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977)*, Warszawa 2008.
- Hałagida I., *Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944–1970*, Warszawa 2013.
- Hałagida I., *Spór oo. bazylianów z arcybiskupem Józefem Teodorowiczem o klasztor przy ulicy Miodowej – przyczynek do relacji między duchownymi katolickimi różnych rytów w międzywojennej Warszawie*, [w:] *Wędrowniki po dziejach. Księga jubileuszowa profesora Tadeusza Stegnera*, red. I. Janicka, A. Janicki, Gdańsk 2022, s. 129–146.
- Hnatiuk O., *Odwaga i strach*, Wojnowice 2015.
- Hnatiuk O., *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003.
- Hryniewicz W., *Przeszłość zostawić Bogu: Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej*, Opole 1995.
- Jarema R., *Lwowski Sobór Cerkiewny 1946 roku. Przyczyny i konsekwencje*, Warszawa 2015.
- Jasienica P., *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, Warszawa 1986.
- Jubileusze naszych Przyjaciół, czyli o Stefanie Kozaku i Aleksandrze Kolańczuku słów kilka*, „*Biuletyn Ukrainoznawczy*” 2007, nr 13, s. 9–46.
- Jurkowski M., *Tematyka sakralna w „Warszawskich Zeszytach Ukrainoznawczych”, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”* 2004, z. 17/18, s. 75–77.
- Kieniewicz S., *Pamiętniki*, Warszawa 2021.
- Kikta S., o. *Pavlo Kikta 1876–1927, paroh Unâtič 1910–1927*, [w:] *Drogobiččina – zemlâ İvana Franka. Zbîrnik geografičnih, istoričnih ta etnografično-pobutovih ì memuarnih materîaliv*, t. 3, N'û-Jork, Pariž, Sidnej, Toronto 1986, s. 416–417.
- Kikta T., *Przemysł farmaceutyczny w Polsce (1823–1939)*, oprac. A. Chodkowska, Warszawa 2007.
- Kikta T., *Przemysł farmaceutyczny w Polsce (1823–1939)*, Warszawa 1972.
- Kladočnij J., *Vasiliâns'kij monastir u Varšavi ì jogo sud'ba*, „*Analecta OSBM*” 1929/1930, t. 3, s. 582–591.
- Kladočny J., *Dzieje prowincji bazyljańskiej w Królestwie Polskiem 1810–1864*, „*Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie*” 1936, nr 16, z. 3, s. 301–308.
- Kladočny J., *Ostatnie chwile prowincji bazyljańskiej w Królestwie Polskiem*, „*Collectanea Theologica*” 1934, nr 1, s. 93–103.
- Kołbuk W., *Unia brzeska w dziewiętnastowiecznej historiografii polskiej*, „*Roczniki Humanistyczne*” 1993, t. 7, s. 13–21.

- Kopruckowiański A., *Problem unicki w najnowszych badaniach. Przegląd literatury*, „Rocznik Międzyrzecki” 1999, t. 29–30, s. 61–72.
- Kowalów W.J., *Historik diecezji łuckiej. Śp. ks. prof. dr hab. Ludwik Królik*, „Wołanie z Wołynia” 2000, nr 1 (32), s. 29–30.
- Kozłowski M., *Unia brzeska w historiografii polskiej do 1939 roku*, web.archive.org/web/20150714173637/http://www.mlodszaeuropa.eu/news/97/104/Unia-brzeska-w-historiografii-polskiej-do-1939-roku.html [dostęp 17.10.2022].
- Kuška P.Ľ., *Greko-katolic'ka Cerkva u pislâvoênij Pol'si ta ii značennâ dlâ zberežennâ nacional'noi svidomosti ukraiñciv*, [w:] *Druga Mižnarodna Naukovo-praktična Konferenciâ «Diaspora âk činnik utverdžennâ deržavi Ukraina u mižnarodnij spil'noti. Ukraïns'ka diaspora u svitovij civilizacii»*, L'viv 2008, s. 292–299.
- Latawiec P., *Książdz Mirosław Szegda (1911–1997)*, „Fides: Biuletyn Bibliotek Kościelnych” 1997, nr 1/2, s. 62–69.
- Lenczewski M., *Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1925–1939*, Warszawa 1992.
- Łapiński A., *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny*, Warszawa 1937.
- Melnyk M., *Publikacje źródeł do dziejów Kościoła grekokatolickiego w Polsce w latach 1945–1989*, „Studia Warmińskie” 2004/2005, t. 41/42, s. 295–305.
- Mędrzecki W., *Druga Rzeczpospolita w historiografii polskiej po 1989 roku*, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, red. P. Kosiewski, G. Motyka, Kraków 2000, s. 11–20.
- Misilo E., *Greko-katolic'ka Cerkva u Pol'si (1944–1947)*, „Varšavs'ki Ukraïnoznavčì Zapiski” 1989, nr 1, s. 207–220.
- Mikołajko Z., *Żywoty świętych poprawione*, Warszawa 2000.
- Mironowicz A., *Spór o unię brzeską w literaturze historycznej*, „Chrześcijanin w Świecie” 1988, nr 179–180, s. 161–175.
- Morawiec N., *Unia brzeska w historiografii polskiej okresu dwudziestolecia międzywojennego*, „Bolhovitinovskij Őoričnik” 2008, s. 83–87.
- Moszyński E., *Ludzie i czasy „Czasu”: z historii czołowej gazety i wybitnych konserwatywistów Drugiej Rzeczypospolitej*, Toruń 2004.
- Motyka G., *Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989*, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, red. P. Kosiewski, G. Motyka, Kraków 2000, s. 166–178.
- Nazaruk B., *Problematyka pogranicza polsko-ukraińskiego na łamach „Warszawskich Zeszytów Ukrainoznawczych”*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2004, z. 17/18, s. 78–87.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo i Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1986.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989.
- Papierzyńska-Turek M., *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*, Kraków 1979.
- Piđtypczak-Majerowicz M., *Katalog druków cyrylicznych XVI–XVIII wieków w zbiorach biblioteki klasztoru OO. Bazylianów w Warszawie*, oprac. Roman Lepak OSBM [recenzja], „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2013/2014, t. 7/8, s. 369–372.

- Pol'ša i shidni katoliki: istoriâ ta kul'tura, red. Ì. Galagida, R. Kramar, Varšava 2014.
- Prus E., *Cerkiew greckokatolicka w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej*, „Śląskie Studia Historyczne” 1975, t. 1, s. 61–90.
- Prus E., *Patriarcha galicyjski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim metropolicie greckokatolickim*, Wrocław 1999.
- Prus E., *Władyka świętojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944)*, Warszawa 1985.
- Pałaszki S., *Stosunek dawnych władz polskich do Cerkwi Ruskiej*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci profesora Władysława Abrahama*, t. 1, red. O. Balzer i in., Lwów 1930, s. 456–469.
- Romaniuk M.P., *Nekropolia Bródnowska 1884–2014*, t. 1, Warszawa 2012.
- Serczyk W.A., *Rola „Warszawskich Zeszytów Ukrainoznawczych” w badaniu stosunków polsko-ukraińskich*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2004, z. 17/18, s. 50–55.
- Skakun R., *Žittâ v tîni velikogo Mitropolita: brat Josif G'rods'kij i jogo spogadi*, L'viv 2020.
- Škrab'ûk P., *Vinogradnik Gospodnij: istoriâ žittâ o d-ra Josifa Kladočnogo*, L'viv 1995.
- Stępnia K., *Tadeusz Żychiewicz*, Kraków 2018.
- Stępnia K., *W poszukiwaniu Kościoła idealnego. Życie i dzieło Tadeusza Żychiewicza (1922–1994)*, Olecko 2004.
- Stislij viklad dopovidej*, oprac. G. Motyka, przeł. M. Bojaniv'ska, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, red. P. Kosiewski, G. Motyka, Kraków 2000, s. 286–289.
- Szagała R., Wiszka E., *Ukraińcy w Warszawie*, Toruń, Warszawa 2010.
- Szegda M., *Działalność prawno organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutskiego: 1613–1637*, Warszawa 1967.
- Szeptycka M., *Kim jesteśmy. Kościół Greckokatolicki w Polsce*, Warszawa 2013.
- Szeptycki A., *Pisma wybrane*, oprac. M.H. Szeptycka, M. Skórka, Kraków 2000.
- Szeptycki A., *Ukraina wobec Rosji: studium zależności*, Warszawa 2013.
- Tomaszewski J., *Mniejszości narodowe w Polsce XX wieku*, Warszawa 1991.
- Tomaszewski J., *Ojczyzna nie tylko Polaków*, Warszawa 1985.
- Tomkiewicz W., *Cerkiew dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. Okres walki z Unją Kościelną 1596–1635*, „Przegląd Powszechny” 1933, t. 200, nr 599, s. 149–178.
- Tomkiewicz W., *Dzieje Unji Kościelnej w Wielkim Księstwie Litewskim (1596–1795)*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. 1, red. F. Pohorecki, Lwów 1935, s. 320–328.
- Torzecki R., *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–45*, Warszawa 1972.
- Torzecki R., *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*, Kraków 1989.
- Torzecki R., *Na drodze do jedności Kościoła greckokatolickiego i prawosławnego: Z dziejów współżycia grekokatolików z prawosławnymi w XX w.*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1997, z. 4–5.
- Torzecki R., *Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.
- Vasil'âni u svîti: minule i s'ogodennâ*, red. V. Parasûk, Varšava 2017.
- Woliński J., *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1936.
- Wójtowicz-Huber B., *„Ojcowie narodu”. Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918)*, Warszawa 2008.
- Żychiewicz T., *Jozafat Kuncewicz*, Kalwaria Zebrzydowska 1986.

dr **Michał Stanisław Jasiński** (ur. 1983) – historyk, tłumacz z angielskiego i rosyjskiego, wschodoznawca, adiunkt w Instytucie Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów Polskiej Akademii Nauk, gdzie w 2022 r. obronił z wyróżnieniem rozprawę doktorską *Unici warszawscy w latach 1721–1945. Kulturowy obraz społeczności*. Członek redakcji „Rozpraw z Dziejów Oświaty”.
e-mail: jasinskim@ihnpa.n.pl

Data zgłoszenia artykułu: 17 października 2022

Data przyjęcia do druku: 18 września 2023